

J. Buriánek: Systémová sociologie? Předpoklady, problémy, perspektivy

Praha, Univerzita Karlova 1983, 165 s.

Současná etapa rozvoje vědy je spojena s rychlou akumulací poznatků o nejrůznějších oblastech objektivní reality. Proces poznání odhaluje nové, nečekané souvislosti, které zdánlivě vybočují z rámce dosavadních představ o zákonitostech rozvoje přírody a společnosti. Kvantitativní růst nových poznatků si tak současně vynucuje nová teoretická zobecnění, reorganizaci teoreticko-metodologické základny soudobého výzkumu a hledání nových konceptuálních schémat. V tomto kontextu je třeba uvítat novou práci, která usiluje o systematický výklad a zhodnocení systémových idejí, jejich aplikací v soudobém sociologickém výzkumu, identifikaci základních problémů s ní spojených a vytyčení perspektiv dalšího zkoumání této problematiky.

Recenzovanou práci lze rozdělit do dvou základních částí. Prvá část se zabývá vznikem a místem systémového přístupu v soudobé vědě, obecnou teorií systémů a hodnotí vztah systémového přístupu k materialistické dialektice. Druhá část, v níž je těžiště autorova přístupu k vytyčené problematice, zahrnuje zkoumání systémového pojetí sociální reality v buržoazní a marxistické sociologii a dotýká se otázek využití koncepce sociálního systému v modelování a empirickém sociologickém výzkumu.

Úvodní kapitola recenzované práce se zabývá vznikem a genezí systémového přístupu, tradicí systémového myšlení v marxismu a vyúsťuje ve formulaci základních předpokladů uplatnění systémových idejí v současné vědě. Systémový přístup je přitom chápán v souladu se závěry sovětských filozofických výzkumů jako nový obecně vědní směr druhé poloviny dvacátého století, který v hierarchii metodologických přístupů k objektivní realitě rozvíjí obecné metodologické principy marxismu směrem k nižším úrovním metodologie konkrétních vědních disciplín. V určitém smyslu lze chápat *systémový přístup jako historický produkt boje protikladů systémového a substančního myšlení* ve vědě. Podstata vědeckého poznání je vždy systémová, neboť úsilí o explanaci a predikci je spojeno s rozčleněním objektivní reality na prvky a vztahy, s identifikací příčin a důsledků probíhajících procesů atd., tedy s myšlenkovým uspořádáním a strukturací poznávaného objektu. Přitom vždy určitá část reality vystupuje jako atributivně vymezovaná „černá schránka“. V systémovém přístupu jsou touto cestou například vymezovány elementy systému a někdy i jeho prostředí. Teprve potom lze uplatnit systémový přístup ve vlastním smyslu slova a vysvětlit pohyb materiálního systému ze struktury vlastností jeho elementů. Vztah substančního a systémového myšlení však nelze chápat jako historický proces potlačování substančního myšlení myšlením systémovým, ale jako dialektickou jednotu poznání (systémového) a nepoznaného (substančního), která je obsažena v každém produktu poznávacího procesu. Rozpor obou těchto stránek je hlavním hybným impulsem dalšího rozvoje poznání, kdy se nepoznaná, a tudíž simplifikovaná vymezená substance stává poznáním systémem. Poznání se tak postupně přibližuje k podstatě objektivní reality, i když, jak to vyplývá ze vztahu absolutní a relativní pravdy, ji nemůže dosáhnout.

Současný rozvoj systémového přístupu a teorií vyplývá z přechodu vědy k novým, relativně složitým oblastem poznání. Není náhodou, že systémovým přístupem je nejméně „zasazená“ fyzika a některé další přírodní vědy. Pro fyzikální poznání je systémové myšlení implicitní kategorií, k níž se nemusí na každém kroku poznání explicitně vracet. Příčinou tohoto stavu je její matematizace, která proběhla již v uplynulém století a vynutila si jako přirozený předpoklad systémové pojetí objektu výzkumu. Jiná situace byla na přelomu našeho století v biologii a rodící se vědě o řízení (kybernetice), pro něž se systémové myšlení stalo explicitně vyjadřovacím normativním požadavkem.

Kybernetika, obecná teorie systému a další systémové disciplíny, kterými se autor zabývá v další kapitole své práce, se staly produktem kognitivních rozporů rychlého vývoje těchto disciplín v uplynulých desetiletích. Současně rozšíření vědeckého poznání o tyto nové oblasti, jak správně J. Buriánek zdůrazňuje, podnítilo úsilí o sjednocení metodologických základů soudobé vědy. Systémové koncepte a teorie však nejsou jen produktem sebereflexe vědy, která usiluje o svou vnitřní jednotu (vědeckého světového názoru a metody poznání). Systémovost při získávání a uspořádání poznatků znamená především odhalení možností matematizace poznání a tím i využití moderní výpočetní techniky při řešení konkrétních problémů společenské praxe.

Vývoj systémových teorií potvrzuje známou Leninovu myšlenku o živelném směřování buržoazní přírodovědy k materialismu a dialektice. Současně je nutné zdůraznit, že koncepce systémového přístupu, která se rozvinula v buržoazní metodologii vědy, je ve své podstatě pozitivistické, abstraktní pojetí objektivní reality, které postihuje jen některé její obecné rysy, společně všem formám pohybu hmoty i stupňům jejich historického vývoje. Tato představa, která je oprávněná snad jen pro technické systémy, vylučuje z objektivní reality procesy vývojových, kvalitativních změn, a je-li přenesena do roviny filozofického světónázoru, stává se základem konzervativních ideologií. Tím je nastolena i otázka vztahu systémového přístupu k materialistické dialektice, kterou se autor zabývá zevrubně v třetí kapitole.

Abstraktně systémový přístup k objektivní realitě je v materialistické dialektice vždy chápán v kontextu dialektické jednoty logického a historického. Při uplatnění tohoto principu nejde o to, aby systémová představa sociální reality byla doplněna nebo nahrazena její historickou deskripcí. Podstata materialisticko-dialektického přístupu k sociální realitě spočívá v chápání společnosti jako sebeprodukujícího materiálního systému, který vzniká postupně, konkrétním rozvinutím svých abstraktních (historicky prvních) rysů, a tak v procesu svého vývoje formuje svou strukturu a upevňuje svou celistvost. Skutečností, že společenský systém se formuje historicky, je dána i vnitřní jednotou obou základních stránek dialektické metody — abstrakce a historismu. Metodologický význam systémového přístupu spočívá zejména v jeho metateoretické funkci, v konstituování předmětu výzkumu, v němž vystupuje jako cenný nástroj realizace Marxovy metody přechodu od abstraktního ke konkrétnímu.

Kritický výklad teorií sociálního systému, které byly rozvinuty v rámci buržoazní sociologie nebo vznikly na základě „systémové kritiky“ těchto teoretických koncepcí, je předmětem čtvrté a páté kapitoly recenzované práce. Těžiště pozornosti je věnováno oprávněně nejvlivnější teoretické koncepci sociálního systému v rámci buržoazní sociologie — strukturálnímu funkcionalismu. Práce kriticky rozebírá výchozí Parsonsovu koncepci sociálního systému a některé další navazující práce. Charakteristickým znakem teorií strukturálního funkcionalismu (z hlediska využití systémových idejí) je představa fungování společnosti na principech kybernetického homeostatu. Podle této představy je sociální systém vždy vybaven dostatečně silnými, tržními sociokulturními regulátory (normy, sankce) a směřuje do stavu rovnováhy, vymezené stabilní soustavou vzájemných interakcí (rolí) jeho prvků (aktérů). Tím je však záměrně ignorována úloha rozporu, zejména třídního, jako základního zdroje kvalitativních revolučních přeměn sociálního systému, a současně apologeticky idealizována možnost udržení statu quo ve společnosti především tržními vztahy. Je zřejmé, že strukturální funkcionalisté přitom neměli na mysli „abstraktní“ společnost, ale konkrétní buržoazní společnost po druhé světové válce, jejíž dočasná stabilita byla dosažena svéráznou kombinací tržních vztahů a státní monopolní regulace při využití všech prostředků ideové manipulace vykořisťovaných tříd. Rozbor buržoazních koncepcí sociálního systému jasně dokazuje, že využití systémového přístupu ke zkoumání společnosti vně dialektické metody vede k nevědeckým závěrům s reakčními ideologickými implikacemi, které podemlel další vývoj kapitalistické společnosti.

Závěrečné kapitoly recenzované práce jsou věnovány systémovému pojetí předmětu marxistické sociologie a využití systémového přístupu v empirickém sociologickém výzkumu. Tendence přistupovat k sociální realitě systémově a analyzovat společnost či jednotlivé sféry jejího života jako systémy je marxistické sociologii vlastní. Z tohoto hlediska se autor zabývá některými aspekty systémového přístupu, vztahy vertikální a horizontální struktury sociálních systémů, vztahem sociálního systému, jednotlivce, jeho činností a sociální struktury, sociálního systému a společnosti atd. Autor též ukazuje na tradici zkoumání systémotvorných procesů v marxismu, například v souvislosti s analýzou zespolečenštěné práce. Přitom systémové hledisko musí být spojováno s hlediskem genetickým se smyslem pro vnitřní rozpornost systému. Zejména v tom spočívá zásadní odlišnost marxistického systémového přístupu k sociální realitě od koncepcí strukturálního funkcionalismu. Na základě rozboru řady prací marxistických autorů je dokumentována shoda v základních východiscích systémového přístupu k sociální realitě, i když celý problém nelze definitivně uzavřít z důvodů spíše konceptuálních než principiálně metodologických. Vedle systémových aspektů teoreticko-metodologické výzbroje marxistické sociologie jsou závěrečné pasáže recenzované práce věnovány systémovému pojetí empirického výzkumu, zejména systémovým základům identifikace a operacionalizace.

Prohloubení a zdokonalení teoretické struktury každé vědní disciplíny je nezbytnou podmínkou její vyšší praktické využitelnosti. Z tohoto hlediska se recenzovaná práce zabývá vysoce aktuální problematikou a přes určitou extenzitu pohledu se může stát

zdrojem podnětů a inspirace pro všechny, kteří se zajímají o otázky dalšího rozvíjení marxistické sociologické teorie.

Jiří Dvořák

T. I. Zaslavskaja — I. B. Mučnik a kol.: Socialno-demografičeskoe razvitiye sela; Regional'nyj analiz (Sociálně demografický rozvoj vesnice; Územní analýza)

Moskva, Statistika 1980, 342 s.

K neaktuálnějším a celospolečensky nejnaléhavějším problémům soudobé etapy výstavby rozvinuté socialistické společnosti v SSSR patří nesporně rozvoj zemědělského sektoru a s ním také celkový sociálně ekonomický rozvoj venkova. Význam tohoto procesu a vzájemná souvislost mezi růstem zemědělské produkce a zlepšováním životních podmínek na sovětském venkově byly zdůrazněny již na XXV. sjezdu KSSS. V závěrech byla připomenuta neoddělitelnost a principiální význam dvou vzájemně spjatých priorit v dané oblasti: plného uspokojení potřeb obyvatelstva v zásobování zemědělskými produkty a podstatného sblížení životních podmínek ve městě a na vesnici. Závažnost podstatného zvýšení úrovně samozásobení obyvatelstva potravinami a s tím souvisejícího zlepšení životních podmínek na venkově je patrná nejen z pozornosti, kterou tomuto problému soustavně věnuje ÚV KSSS a sovětská vláda, ale také z množství prací věnovaných v posledních letech tomuto tématu.

K nejvýznamnějším a neatraktivnějším vědeckým kolektivům, které se v SSSR systematicky zabývají otázkami sociálně ekonomického rozvoje venkova, patří skupina pracovníků sibiřské pobočky Akademie věd SSSR, vedená T. I. Zaslavskou. Vědečtí pracovníci této skupiny vydali v posledních letech celou řadu publikací, jež jsou nesporným přínosem nejen pro teorii, ale také pro praxi rozvoje sovětského venkova a pro výzkum této problematiky vůbec.

V roce 1980 vydalo nakladatelství *Statistika* v Moskvě velmi zajímavou a podnětnou publikaci *Sociálně demografický rozvoj vesnice*. Jde o výsledek dlouholeté spolupráce pětičlenného kolektivu pracovníků Akademie věd SSSR z Moskvy a Novosibirska, zaměřené na regionální analýzu sociálně ekonomického rozvoje sovětského venkova.

Kniha shrnuje zkušenosti a závěry získané kolektivem sovětských vědců, pokud jde o metodologii typologizace území z hlediska úrovně a struktury ekonomického rozvoje zemědělství a sociálního rozvoje vesnice. Základním úkolem bylo rozčlenit celé území SSSR na přiměřený počet víceméně stejnorodých zón, podstatně se vzájemně lišících hustotou zalidnění a hospodářského osvojení venkovského území, sociálně demografickou strukturou obyvatelstva, charakterem venkovského osídlení, efektivností zemědělské výroby a rozvojem služeb na vesnici. Náročnost vytyčeného úkolu byla dána nejen obrovskou rozlohou území SSSR (které je 177krát větší než území ČSSR) a jeho různorodostí, ale také nedostatkem a obtížnou dostupností potřebných informací. Složitost typologizace z hlediska rozsahu území a jeho různorodosti je patrná již z toho, že zahrnovalo agrární sektory 15 svazových republik, rozdělených dále na agrární sektory 147 oblastí, krajů a autonomních republik, na cca 3 tisíce venkovských okresů, cca 40 tisíc územních obvodů zemědělských sovětů a cca 400 tisíc venkovských sídel.

Kniha je členěna na pět hlavních oddílů a osmnáct kapitol (z nichž každá má 2—5 subkapitol), úvod, závěr a dvě tabulkové přílohy. Obsah je nejlépe patrný z názvů hlavních oddílů.

První oddíl je věnován *metodologii a metodice výzkumu* a je z hlediska možnosti aplikace získaných poznatků nejzajímavější. V jeho první kapitole je vymezen předmět výzkumu. Je vysvětlen pojem „agrární sektor společnosti“, jeho územní struktura a způsob výběru jednotek typologizace. Druhá kapitola obsahuje metodologii typologizace regionů, charakterizuje sociálně ekonomický obsah typologie a informační bázi výzkumu. V třetí kapitole je charakterizována metodika typologické analýzy. Autoři v ní vysvětlují způsob vymezení problémových indikátorů, klasifikaci regionů a přechod od dílčí ke komplexní typologii a seznamují s programátorsko-matematickým postupem při řešení tohoto složitého problému.

Druhý oddíl, nazvaný *Regionální zvláštnosti sociálně demografické skladby obyvatelstva*, dokumentuje pronikavé rozdíly zemědělských (venkovských) zón, pokud jde o strukturu jejich obyvatelstva podle věku, pohlaví, natality, migrace, vzdělání a kvalifikace a zaměstnání ve společenské výrobě. Poslední kapitola tohoto oddílu je věnována typologii regionů z hlediska charakteru jejich sociálně demografického rozvoje.